

Лісунова Л.В.

викладач кафедри українського декоративно-прикладного та графічного мистецтва.

Тимошевський В.І.

доцент, завідувач кафедри українського декоративно-прикладного та графічного мистецтва.

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди.

ЕСТЕТИКО-МЕНТАЛЬНЕ ВИРАЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОМУ МИСТЕЦТВІ ОСОБЛИВО ЗНАЧУЩОГО СТАНОВИЩА ЖІНКИ, ЗОКРЕМА ЖІНКИ-МАТЕРІ

Анотація. В статті позначені деякі підходи до філософсько-мистецтвознавчого аналізу естетико-ментального вираження значущого становища жінки, зокрема жінки-матері як архетипічної складової української естетичної свідомості в українському декоративно-прикладному мистецтві.

Ключові слова: менталітет, Жінка-Мати, українське декоративно-прикладне мистецтво.

Аннотация. Лисунова Л.В., Тимошевский В.И. Эстетико-ментальное выражение в украинском декоративно-прикладном искусстве особенно значимого положения женщины, в частности женщины-матери. В статье обозначены некоторые подходы к философско-искусствоведческому анализу эстетико-ментального выражения значимого положения женщины, в частности женщины-матери как архетипической составляющей украинского эстетического сознания в украинском декоративно-прикладном искусстве.

Ключевые слова: менталитет, Женщина-Мать, украинского декоративно-прикладное искусство.

Summary. Lisunova L.V., Timoshevsky V.I. Aesthetically-mental expression of woman's significant position, especially woman-mother, in Ukrainian arts and crafts. In article some approaches to the philosophical art criticism analysis of aesthetically-mental expression of woman's significant position, woman-mother, in particular, are designated, as the arch-typical component of the Ukrainian aesthetical consciousness in the Ukrainian decorative-applied art.

Key words: mentality, woman-mother, ukrainian decorative applied art.

Надійшла до редакції 12.09.2012

Постановка проблеми. В наш час відродження України, розбудови її суверенної державності, звернення до проблем розкриття ментальності українського народу засобами мистецтва набуває особливої актуальності.

Академік Вернадський відмітив, що в творах народного мистецтва, де пов'язується художнє з історико-соціальним, проявляється життя даної епохи і даного народу, і що завдяки цьому можна вивчати і розуміти душу народу, різні аспекти його ментальності. Він відмічав глибокий символізм художньої творчості, яка виявляє нам Космос, що проходить крізь свідомість живої істоти...» [1].

Розробкам проблем розвитку художніх традицій, а саме: розумінню архетипів та символів в історичному часі, зокрема, еволюції первісного образу Жінки-Матері є присвячені праці: [3,4,5,9,13,18,20,14,15,7].

Незважаючи на те, що в останні роки науковий інтерес до досліджень цієї проблеми не зменшується, необхідно визнати, що фундаментальних праць, які розкривають еволюцію образу Жінки-Матері в різних проявах народного мистецтва в світлі однієї із ментальних рис українського філософського світогляду: особливо значущого становища жінки, зокрема жінки-матері поки що мало.

Мета роботи полягає в розкритті підходів до естетико-філософського і мистецтвознавчого аналізу естетико-ментального вираження в українському декоративно-прикладному мистецтві особливо значущого становища жінки, зокрема жінки-матері. Питання, які розглядаються в статті:

1. Особливо значуще становище жінки, зокрема жінки-матері є одна з головних рис української ментальності.

2. Естетико-ментальне вираження в українському декоративно-прикладному мистецтві особливо значущого становища жінки, зокрема жінки-матері.

Аспекти дослідження питання.

1. Особливо значуще становище жінки, зокрема жінки-матері - одна з головних рис української ментальності.

Однією із ментальних рис українського філософського світогляду є особливо значуще становище жінки, зокрема жінки-матері: «Україна-Мати», «Ненька-Україна», що виражає характер патріотизму як відданість дітей матері. В українській душі споконвічно живе поетичний пісенний ліризм: він знову народжується і розквітає, або ж сумує, страждає. В народних уявленнях сам Край Україна - це споконвічна Хата, Матір, Вітчизна [16]. В українському суспільстві - родина, найближча громада відігравали велику роль і мали особливу цінність. «До свого роду, хоч по горло в воду» - без родини не уявляв українець повноцінно-го, змістовного життя [17].

Українська душа формувалась протягом тисячолітнього існування на терені України автохтонної землеробської і хліборобської осілої культури, що ініціювало у народній свідомості шанобливе ставлення до ласкавої лагідної Неньки-Землі, її поетичного бачення, втілене у звичаї і обряди українського народу. Довіра до рідної Неньки-Землі перетворилась на

архетип колективного несвідомого, сформувавши гармонійне світовідчуття українців [16]. Для українського колективного безсвідомого, на думку А.Кульчицького, характерним є архетип «доброї», «ласкавої», «плодючої» Землі. «Не выпускайте землі з рук, тримайтеся міцно за неї: вона єдина вас не зрадить», – вчили селяни своїх дітей. Повага ця часто доходила до обожнювання: «Клянусь землею» [8].

Тому досить важливим у формуванні ментальних установок українців був архетип Богині-Матері. Він став основою етнічної домінанти українського національного характеру. Архетип матері тісно пов'язаний з культом Великої Богині, який виник ще під час трипільської культури, потім трансформувався в культ Богородиці. «Українська релігійність – жіноча, релігійність колективної біологічної теплоти, яка переживається як теплота містична. Це релігія Богородиці, релігія Матері-Землі». Архетип Матері позбавляє світогляд українців агресивної активності [18].

2. Естетико-ментальне вираження в українському декоративно-прикладному мистецтві особливого значущого становища жінки, зокрема жінки-матері.

У священних традиціях більшості народів головне жіноче божество – Богиня-Мати відіграла важливу роль у міфах і обрядах. На думку М.Костомарова, ця жіноча символічна істота побутує майже у всіх міфологіях і під різними найменнями в кожній і є те саме, що Мати-Земля.

В грецькій міфології матір'ю людей і великою оселею мертвих, похованих в її лоні була Богиня-Земля Гея. В малоазійських – богинею, уособленням Матері-Землі, яку називали Великою Матір'ю – Кібела. У Римі на честь Mater Magna – Великої Матері Цибелли навесні відмічали свято – *Meutgalesia*. Її зображували як жінку з дитиною. Перший склад імені однієї з найбільш відомих олімпійських богинь Деметри (богиня Мати-Земля) *da, de, ge*, що означає – земля. Тому її називали «дарувальницею плодів». А на честь її доньки Кори-Персефони греки справляли свято нового врожаю, з її ім'ям пов'язаний міф про зміну пір року і приходу весни. Великою Богинею ассирійців, як показали дослідження писемної сакральної традиції Месопотамії, була Мілітта. Як свідчить міф, з тіла цієї богині утворились земля і небо. У фінських народів було божество Золота Баба з немовлям на руках, у скандинавів вона була Фригія, у прусів вона називалася Жиза, в індійській міфології первісна жіноча сила, котра сприймає зародок творіння була Бгавані. В Єгипті богинями плодючості, материнства, дітонародження були богині Хатор і Ісіда,

На території України (на Десні в с. Мезині Черніговської губернії в 1908 році) археологами були знайдені найдавніші жіночі зображення богинь або божеств родючості, зроблених з бивня мамонта двадцять тисяч років тому. В ті часи людство ще не знало землеробства. Пізніше, в період раннього землеробства, знахідки трипільських статуеток жінки з дитиною біля грудей (мадонни) свідчать про те, що архетип трипільського образу Великої Матері один із найдавніших в історії людства.

Фігурки жіночих зображень використовувались в різноманітних ритуальних діях, і найголовнішою їх функцією була функція божества родючості. На це вказують знайдені у глиняному тісті, з якого були зроблені жіночі фігурки, зерна пшениці та інших хлібних культур.

В результаті досліджень Бурдо Н., Бібікова С., Гусева С., ми можемо бачити, що трипільські статуетки образу Великої Богині були в двох іпостасях Богині-Диви і Богині-Матері (Мадонни). Богині-Диви у трипільській пластиці часто виступали в образі Оранти (та, яка молиться з піднятими до небес руками) (Рис.1). Замість рук дуже часто ці фігурки мали невеликі виступи. Статуетки Богині-Матері – символи Великої Богині як Великої Матері всього існуючого в світі – це фігурки з немовлям, які тримають на руках дитину – майже завжди біля лівих грудей [2]. В працях Головацького Я., відмічено велику роль жінки-матері в праславянських племенах.

Скіфи, кочові племена, які проживали на українських землях з VI по III ст. до н.е. На скіфських золотих виробах частіше за все зображена богиня любові Аргимпаса. А на скіфському золотому браслеті (IV ст. до н. е.), який знайдений в Куль-Оба, зображена Апі, дружина Папая (дочка ріки Борисфен (Дніпра) – уособлює землю і воду як першоджерело всього суцього (Рис.2). Особливістю цих зображень є те, що богині зображені змієногими, що вказує на глибокий їх зв'язок з землею.

Особливістю сарматських племен, які проживали на північному сході від скіфів була гінекократія – високе положення в суспільстві жінки, свого роду – матріархат. В записях Полієна (II ст. н.е.) розповідається про цариць сарматських племен Тиргатао і Амаги. Образ Великої Богині можна побачити і в «кам'яних бабах» – ідолах скіфо-сарматської доби.

Образ та риси жіночого зображення як божества родючості, оберегу, а також покровительниці жіночих робіт – прядіння, ткацтва, вишивання збереглися в культурах слов'янського язичництва та християнській.

Збереглися зображення Рожаниць (жіночих божеств які опікуються дітонародженням) як пари близнюків. Образ Богині-Матері упізнається і в богинях, зображених на всесвітньо відомому давньослов'янському Збручському ідолі.

В дослідженні Я.Головацького зазначається про згадування літописцем Нестером старослов'янського жіночого божества Мокоші. Богиня, яка опікувалась сферою в господарстві: прядінням, вишиванням. А в більш давні часи була Богинею землеробства і родючості, покровителькою врожаю і родючості тварин. Була також Богинею Долі. Мокоша – дослівно означає «Матір долі» (ст. сл. кьшь, кошь–жереб, доля, удача). Атрибутом Мокоші був ріг достатку, так як і грецької Богині Тихе і римської Фортуни. В образі Мокоші ми можемо бачити відгомін стародавнього образу Великої Богині-Матері.

Пізніше Макош, за словами О.Найдена, знижується до рівня божества-заступниці жіночих хатніх робіт і стає двійником іншої «напівхристиянської, напівязичницької» богині Параскеви-П'ятниці, яка була

Рис. 1. Трипільські жіночі статуетки

Рис. 3. Богоматір Марія–Оранта в Софії Київській

Рис. 2. Скіфська богиня Ані дружина Папая (дочка ріки Борисфен (Дніпра), Золото, Куль-Оба, IV ст. до н. е.

Рис. 4. Оберіг лялька-мотанка

Рис. 5. Жіноча постать Берегині з двома птахами в руках на рушнику

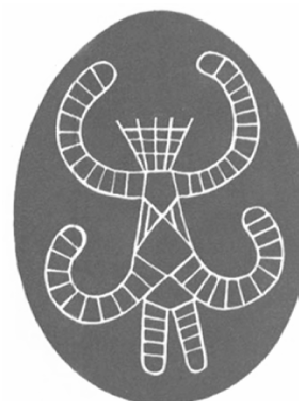

Рис. 6. Писанка із зображенням Великої Матері–Берегині

також і подателька добробуту, заступниця родючості. У п'ятницю жінки не повинні були прясти, ткати і шити. Отже, П'ятниця, у народних віруваннях, у генетичній пам'яті народу втілює Богиню Матінки-Землі, божество родючості, шлюбу, добробуту та родинної злагоди [12].

Після прийняття християнства культ Великої Матері перейняла Богоматір Марія – Оранта (Рис.3). Самий давній і найвідоміший її образ зображений на так званій Нерушимій Стіні в Софії Київській.

За обставин, коли на історичній арені з'явилося козацтво, яке вимагало від чоловіка-захисника активності і волі, в українському менталітеті жіночий образ не зникає, а трансформується в інші прояви. Образ жінки у козаків починає ототожнюватися з матір'ю, що в релігійному аспекті знайшло відображення в образі Богоматері Марії. Церкви на Січі були Покровськими. За силою, подібній до Покрови, вважалася материнська любов.

Еволюція образу – архетипу починаючи від «Великої Матері-Землі» до Богоматері-Оранти знайшла відображення в образі Берегині, який згодом отримав більш конкретні риси. В народі з Берегинею стали ототожнювати жінку, «яка берегла і підтримувала домашнє вогнище, була покровом усій рідні». Берегиня-символ, поширений по всій Україні. Вона і життєтворча Мати-природа, і жінка-Мати, яка дарує світові сина, і Дерево життя, що сформувало із мороку-космосу чітку систему Всесвіту. І при всій своїй величності та могутності скромно прикоренилося у земному горнятку, аби ще раз нагадати, що кожне живе створіння - часточка неподільна і нерозривна загальної системи буття.

Втілення образу Берегині ми можемо спостерігати в майже у всіх видах українського народного мистецтва. В своїй книзі «Українська народна лялька» доктор мистецтвознавства, знавець української ляльки О.Найден наголошує, що українська народна іграшка у своїй пластичній, а подекуди і її орнаментальній основі й нині зберігає риси, характерні для давньої трипільської землеробської культури. До того ж подібні за формою та образом до народних іграшок зображення можна зустріти у творах: народній іграшці, витинанках, на килимах, писанках, розписах на керамічних виробках, печак, стінах, папері. Основа цього – давня хліборобська сутність українців. Славянські народи робили ганчіркові ляльки без обличчя і ці ляльки виконували роль першої іграшки, а також роль оберегу (Берегині), який оберігав дитину від злих сил. Називались такі ляльки «закрутками» і представляли собою скручений валиком і перев'язаний нитками клапоть тканини. Між тим народні селянські ляльки (вузлові, кручені, мотані, шиті) в межах однієї місцевості, навіть певного ареалу, періоду виходять приблизно однаковими щодо іконографії, статуарного типу й декоративності. Це ж саме можна сказати про глиняні жіночі зображення (Полтавська область. Опішня). Властивості та риси жіночого зображення як божества родючості, а також заступниці багатьох хатніх жіночих робіт: прядіння, ткацтва, вишивання, тощо - збереглися у слов'янському язичницькому та християнському середовищі. У східних слов'ян – українців, росіян, бі-

лорусів – жіночі зображення у вишивці та керамічній скульптурі серед інших назв мають у народі й назву «баба». Це жіноче божество, часом зображене у формі стовпоподібного ідола, майже завжди поєднане з рослинами і птахами, оленями, кіньми та вершниками при них. Деякі вчені припускають наявність єдності або злиття функцій богині Баби та Макоші – єдиного жіночого божества серед язичницьких богів часів князя Володимира. Додаткове підтвердження обрядового зв'язку ляльки з хлібом знаходимо в Марка Грушевського. Він зазначає, що дуже давній звичай, коли дівчина йдучи заміж, везе у скрині ляльку. Вона служить оберегом (Берегинею) у чужій родині, бо вважається, що в ляльку - «куклу» вселяється душа матері або бабусі [12].

Лялька-мотанка є архетипом, адже із часу виникнення й до сьогодення зберегла багато значень (Рис.4). Лялька мотанка робиться шляхом намотування ниток, вплітаючи сухі трави, квіти, зерна. У слов'ян ляльки не розлучаються з пучків ниток були весільним символом і оберегом, який потім переходив дітям. Оберег (мотанка) Пасхальна/Вербна, з писанкою або гілочкою верби, – є втіленням Богородиці. Домовушка (Домовиха), «Крупеничка», «Зернушка» (в основі ляльки мішечок із зерном) – Берегиня достатку. Оберег-лялька Домашня Масляна, щоб життя було «як по маслу». Лялька Филиповка – шестирукий оберег, лялька ручкодільниць. Дві ляльки, які символізують День і Ніч – є символом гармонії в домі.

Як зазначила доктор мистецтвознавства Т.Кара-Василєва в статті «Давнина в рушниках», вивчаючи орнаменти рушників, відчуваєш, що вони вражають ритмічною красою узорів і якоюсь таємничістю, майже магічною силою, що йде від них. Жіноча постать з двома птахами в руках - мотив, що зберігся в найдавніших рушниках Поділля та Полтавщини. На подільському – обабіч фантастичні птахи, на полтавському - фантастичні істоти, що скидаються на оленів. Можливо, це зображення рожаницького божества родючості, культ якого сягає давніх міфологічних уявлень про небесних володарів світу (Рис.5). За припущенням Б.Рибаківа, вони належать до осінніх свят, які вже у християн були з'єднані зі святом Різдва Богородиці - 8 вересня, до господарської додавалася родючість і людська – адже це час, коли влаштовували весілля.

Звернення до рожаниці було подвійне. З одного боку - подяка за врожай, з іншого - прохання допомогти при пологах. Зображення двох птахів - то далекий відгук магічної жертви, що приносили мисливці небесним божествам. Час осіннього свята врожаю припадає на давнє свято «Рожаниць». По боках Богині — вишиті фантастичні істоти, можливо, олені, які дуже змінилися у довготривалій традиції, їх зображення відбиває давнє міфологічне уявлення про небесних оленів, то відгук міфу мисливців. У XIX ст. традиція ця була майже несвідома, не підкріплена знаннями відповідних міфів, але достатньо міцна, щоб зберігати окремі елементи архаїки, окремі уявлення про первісний міф, відгук мисливських вірувань [7].

В своїх працях К.Г. Юнг відмічає, що символом жіночого божества Великої Матері є Дерево Життя,

зображення дерева-квітки - одне з найпоширеніших і найулюбленіших у килимарстві, у вишиванні рушників, художньо-поетичній творчості.

Орнаментальні мотиви, такі як «віночок», «букет», «квітуха гілка»... дуже часто являють собою або видозмінений і «розмножений» «вазон» або мотив, що синтезується з «вазоном» набуваючи його ознак [11]. А ось вишивка на рушникові з архаїчною композицією побудови «Дерева Життя» з вертикальною віссю, з елементом основи - вазоном та білатеральним розташуванням гілок із листя, пуп'янками та квітами і завершенням - квітки «повної рожі» дуже схожа із розписами на стінах хат Уманщини, Полтавщини. Такий орнамент несе сенс створення нової сім'ї, зародження нової гілки родового дерева. На багатьох рушниках із Кролевеця (XVIII-XIX ст.) виткана триярусна Богиня-Берегиня. Чотири-семимірними ромбами витрактовується родюча сила її космічної енергії. На подільських рушниках (Клембівка, Вінниччина) збереглися найдавніші космогонічні узори образу «дерево життя-квітка крин». В вишивках, килимарстві, писанках, металі (мосяжництві), глині мисках, кахлях можна бачити парних оленів, які надійно стережуть Світове Дерево.

Простежуючи далі розвиток символу Землі і Березині, треба зазначити, що Є. Біняшевський вказує на зв'язок цього символу з символом «хреста». Поєднання жіночого зображення із ромбом чи хрестом поліваріантне, часто спостерігаємо в вишивках. У збірці декоративних тканин С. Нечипоренко бачимо Богиню-Берегиню у вигляді жінки з піднятими догори руками, обличчя якої нагадує ромб із хрестом.

Дослідник первісних культур професор В. Даниленко відзначає, що Земля - велика праматір усього сущого в природі. Він ретельно вивчав і навіть малюнки орнаменту писанок з зображенням Великої Матері-Берегині (Рис.4).

А у Києві в Музеї І.Гончара є писанка з рідкісним зображенням чотирирукої Березині, яка включає і поєднує в собі два символи: «хрест» і «ромб».

Висновки. Мотиви із зображенням одного із основних образів українського народного мислення - образу - архетипу Матері-Берегині, яка увібрала в себе еволюцію від трипільської Великої Матері-Богині до християнської Богородиці Марії Оранти знайшли відображення в усіх видах декоративно-прикладного

мистецтва України. Яскравим взірцем безмежної любові до рідної землі, рукотворного відтворення ментальності українського народу є неповторні, самобутні вишивки, килими, писанки, народні ляльки, гончарні вироби, витинанки, народні картини з зображенням сакрального образу Березині.

Література:

1. Баландин Р. Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие / Р. Баландин.— М., 1988 — С.56.
2. Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації / Н. Бурдо. — К.: Наш час, 2008. -296с.
3. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. — Т. 1. — К.: Либідь, 1993. — 391 с.
4. Даниленко В. Космогонія первобитного общества. / В. Даниленко.— Фастов, 1997 — С. 105.
5. Евсюков В. Мифология китайского неолита: По материалам росписей на керамике культуры яншао / В. Евсюков.— Новосибирск, 1988.—С.12.
6. Кара-Васильева Т. Історія української вишивки: Альбом. Монографія / Т. Кара-Васильева — К.: Мистецтво, 2008. — 470с.
7. Кара-Васильева Т. Давнина в рушниках / Т. Кара-Васильева // Народне мистецтво. — 1998. — № 1-2 — С.3.
8. Кульчицький А. Миросприятіє українця / А. Кульчицький.— К. 1992 - ст.35.
9. Массон В. Первые цивилизации / В. Массонг.— Л., 1989.—С.62
- 10.Мойсеїв І. Рідна хата-категорія української духовності / І. Мойсеїв // Сучасність,1993.-№7.с.-8.
- 11.Найден О. Орнамент українського народного розпису: витоки, традиції еволюція / О. Найден. -К.: Наук. думка, 1989. - С.65.
- 12.Найден. О. Українська народна лялька /О.Найден. — К.: Стило, 2007.—238с.
- 13.Павлуцький Г. Історія українського орнаменту / Г. Павлуцький.— Київ, 1927.—С.43.
- 14.Скуратівський В. Русалії / В. Скуратівський. — К.: Довіра, 1996. —204с.
- 15.Сошников А. Ментальне покликання української філософії в контексті соціокультурної репрезентації збережених смислів /А. Сошников.- Харків:«Майдан», 2003.-140с.
- 16.Супруненко В. Народина. Витоки нації: символи, вірування, звичаї та побут / В. Супруненко.—К., 1999 - С.16.
- 17.Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. — К.: Либідь, 1993. — 592 с.
- 18.Чижевський Ю. Нариси з історії філософії на Україні / Ю. Чижевський. — К., 1983.—307с.
- 19.Чмихов М. Давня культура. / М. Чмихов.— Київ, 1994.— С.57.
- 20.Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибр. неопубл. Праці / В. Щербаківський. — Київ, 1995.—С.103